

ΚΡΗΤΗ 1913-2013 : ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ και ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΑ.

Επιρροές και αλληλεπιδράσεις.

Επιστημονική επιμέλεια: Αμαλία Κωτσάκη

Νίκος Σκουτέλης – Φλάβιο Ζανόν

Ο λαβύρινθος των διακοσμητικών τεχνών.

Ο όρος συγκρητισμός, ο οποίος κατά κανόνα αφορά στη συγκρότηση ενιαίου αμυντικού μετώπου από εχθρικές αρχικά μεταξύ τους ομάδες, μεταφέρθηκε εύκολα στην φιλοσοφία κι έπειτα στις καλές τέχνες, όπου ειδικά στην τελευταία αυτή περίπτωση, εδώ πάλι στην Κρήτη, αποτελεί τον κύριο άξονα ανταλλαγών και περαιτέρω επεξεργασίας των εισηγμένων με τις ενδογενείς τέχνες και τεχνοτροπίες. Παρακάτω θα γίνει προσπάθεια να προσεγγίσουμε τη δομή και τον χαρακτήρα κάποιων από τα πολιτιστικά αγαθά του τοπικού ιδιώματος, με σκοπό όχι να αποδοθεί στο τέλος η αναμενόμενη συνέχεια ή αναλογία με τους ευκλείεις προγόνους, αλλά η δυναμική, ένα είδος εξέλιξης, για εκείνα τα απτά πράγματα που σήμερα συνηθίζουμε να αποκαλούμε 'κρητικά'.

Τα τελευταία τριάντα χρόνια ο παραπάνω χαρακτηρισμός, για τους πολλούς αφορά σχεδόν εξ'ολοκλήρου στην μουσική και υπονοείται πλέον ελάχιστα η υφαντική τέχνη. Ωστόσο, τις πρώτες δεκαετίες μετά την Ένωση, το ζήτημα του τι είναι 'κρητικό' αποτέλεσε στόχο και κυρίως ενασχόληση πλήθους εικαστικών καλλιτεχνών, μουσικών και λαογράφων. Εδώ θα προσπαθήσουμε να αναλογιστούμε πώς διαμορφώθηκε και πώς επέδρασε αυτός ο χαρακτηρισμός τα τελευταία εκατόν χρόνια, σε έναν χώρο που πλαισιώνει την αρχιτεκτονική, δηλαδή τις διακοσμητικές τέχνες και την χειροτεχνία.

Η προσέγγισή μας οφείλει να κινήσει από κάποια στιγμή στους ιστορικούς χρόνους, όταν υπήρξε ανάγκη οι Κρητικοί και το σύνολο των πολιτιστικών εκφάνσεων στο νησί, να κατευθυνθούν προς συγκεκριμένο χώρο, να ενσωματωθούν σε έναν ενιαίο πολιτισμό. Αυτή η στιγμή τοποθετείται στην δεύτερη βυζαντινή περίοδο, όπου κατευθυνόμενες ενέργειες προσπάθησαν να επανεντάξουν την Κρήτη σε ένα ευρύτερο κρατικό μόρφωμα, με την πεποίθηση ότι μετά από εκατόν τριανταέξι χρόνια (823 - 961) υπό τους Άραβες Σαρακηνούς, η ορθόδοξη πίστη ήταν υποτονική και βεβαίως το σύνολο εκείνων των εκφάνσεων, που θα ήσαν ικανές να αποδίδουν την αίσθηση της συμμετοχής. Τα αρχοντόπουλα από την Κωνσταντινούπολη που εγκαθίστανται στην Κρήτη, ενώ εντάσσονται στον χώρο της μυθοπλασίας, δίνουν το στίγμα αυτής της συγκυρίας. Σίγουρα ωστόσο μεταφέρονται ιεραπόστολοι και αγιογράφοι που τόνωσαν το θρησκευτικό αίσθημα, και τότε διαμορφώνονται ως εκτεταμένα ερημητήρια στα Αστερούσια και στο Ακρωτήρι.

Παρόλο που η υπόθεση του ιδιώματος για τους Κρήτες-βυζαντινούς δεν αποτέλεσε απαραίτητο συστατικό, αυτό άρχισε να προκύπτει στη συνέχεια, όταν μια τελείως διαφορετικού διαμετρήματος και άλλων κατευθυντήριων αρχών δύναμη επιβάλλεται στο νησί. Οι Βενετοί. Με τα κάστρα και τα μοναστήρια τους, τα καράβια και τις περίφημες πραμάτειες τους, εισάγουν αυτούσια ή ως σύνολο προθέσεων, πολιτισμικά στοιχεία του ύστερου γοθικού γούστου, εκείνα τα πλέον εύπεπτα για τους ντόπιους χτίστες, τους μαραγκούς, τις υφάντρες. Αποσπασματικά κατά τον 13^ο έως τον 16^ο αιώνα, με περισσή επιμέλεια και προγραμματισμό για τα υπόλοιπα εκατόν πενήντα περίπου χρόνια της ηγετικής

τους παρουσίας στην Κρήτη. Αποτέλεσμα αυτής της μίξης, το βενετοκρητικό ιδίωμα, πρωτίστως στις λόγιες τέχνες, ώστε σήμερα να μιλάμε για 'Κρητική Αναγέννηση', δευτερευόντως στην χειροτεχνία, στη γλώσσα και στην δημόδη μουσική.

Η σχετικά σύντομη Τουρκοκρατία των διακοσίων πενήνταπέντε χρόνων, στις τέχνες υπήρξε μάλλον περίοδος ζυμώσεων, όπου στοιχεία του ποιμενικού βίου, της βενετοκρητικής κουλτούρας στις πόλεις και της νέας εισαχθείσας οθωμανικής, σε συνδυασμό αργότερα με καθαρά ευρωπαϊκά κεντρίσματα, οδήγησαν σε έναν άλλον ακόμη συγκερασμό, ο οποίος και αποτελεί την βάση, το προζύμι κάθε φυσικού αντικειμένου ή εκφραστικού ιδιώματος που σήμερα αποκαλούμε 'κρητικό'.

Αφήσαμε πίσω στην μέχρι τώρα περιήγηση τόσο τον μινωικό, όσο και τον ελληνορωμαϊκό πολιτισμό, παρόλο που κι εκείνοι οφείλουν τα μέγιστα στο 'κρητικό' συστατικό τους. Όμως αυτό που υπήρξε 'κρητικό' στον αρχαίο κόσμο, ελάχιστη σχέση μπορεί να έχει με το σύνολο των χαρακτήρων που σήμερα θεωρούμε ως τέτοιους, από την κεραμική έως την δίαιτα. Η αρχαιότητα, ή καλύτερα η προϊστορία, άρχισαν να έχουν ενεργό ρόλο ως γλωσσάρι και διαθέσιμο πολιτιστικό δυναμικό, μόνο τα τελευταία εκατόν χρόνια, όταν άρχισαν να έρχονται στο φώς τα θαμμένα 'ανάκτορα' των Μινωιτών και οι πόλεις των Δωριέων, και δεν πρέπει να μας μένει αδιάφορη η σύμπτωση ότι αυτό συμβαίνει στην αυγή των μοντέρνων καιρών.

Το γοθικό θύρωμα στην εκκλησία του Άη Γιώργη στον οικισμό Καμαριώτης Μαλεβιζίου.

Αν τώρα επιστρέψουμε στην προηγούμενη σύντομη περιοδιολόγηση, οφείλουμε να αναφερθούμε σε απεικονίσεις, σε συγκεκριμένα μοτίβα που κρίνουμε ως γενεσιουργά στην πορεία που επιθυμούμε να παρακο-λουθήσουμε. Αν δηλώσουμε ως δεδομένη την βυζαντινή κουλτούρα, κοινό σημώνι σε όλο τον ελλαδικό χώρο, ερχόμαστε στους τρεις πρώτους αιώνες της βενετοκρατίας, όπου η πλέον χειροπιαστή εικόνα που έγινε ευρέως γνωστή, είναι ο υστερογοθικός, σχεδόν επαναλαμβανόμενος διάκοσμος στα οξυκόρυφα παράθυρα και εισόδους των εκκλησιών, στις πόλεις και στην ύπαιθρο. Πρόκειται για μικρό αριθμό λίθων που συνθέτουν το σύνολο, λαξευμένοι σε δύο όψεις, την πρόσθια με τις ανάγλυφες διακοσμήσεις και την πλάγια όπου τοποθετείται το κούφωμα. Ο διάκοσμος, οργανωμένος σε κάθετες λωρίδες ξεκινάει συνήθως με το πλέξιμο μικρών παραλληλεπίπεδων όγκων (*a scacchi*), στη συνέχεια κυμάτια και ραβδωτές γιρλάντες, στοιχεία που βρίσκουμε σε πολλές αναλογίες μοτίβων και δομής, ειδικά στην υφαντική τέχνη. Εφόσον τα πρότυπα έρχονται ως σχέδιο

αλλά μπορεί και ως τελικό προϊόν από την Βενετία η προέλευση ενός τέτοιου μοτίβου τοποθετείται στο πλαίσιο των λόγιων τεχνών της εποχής.

Ο 16^{ος} αιώνας και ειδικά μετά την ναυμαχία της Ναυπάκτου (1571), όταν ο κατασκευαστικός πυρετός στα αμυντικά έργα βρέθηκε στο αποκορύφωμά του, εγχειρίδια αρχιτεκτονικής όπως εκείνο του Sebastiano Serlio, γκραβούρες και συχνά οι ίδιοι οι τεχνουργοί, έρχονται σε άμεση επαφή με τα δρώμενα της Κρήτης και τότε πλέον πολιτισμικά στοιχεία της Δύσης αποτυπώνονται στον χώρο του νησιού σε όλες τις κλίμακες επέμβασης. Αν στα τείχη, στις βίλες, στις εκκλησίες η δομή παραμένει ανεξχνίαστη για τον απλό τεχνίτη, δεν γίνεται το ίδιο με τους λαξυμένους ρόδακες, τις γροτέσκες (*grotesques*) ή την αγροτική λιθοδομή (*bugnato*), που εύκολα αντιγράφεται, για να προσδώσει μεγαλείο ή να ομορφύνει το έργο του τεχνίτη-μερακλή.

Αν η Βενετοκρατία είναι η εποχή των μεγάλων οικοδομικών έργων, στα χρόνια της Τουρκοκρατίας, περίοδο κάποιας οικονομικής σταθερότητας στις υποδεέστερες κοινωνικές ομάδες, ειδικά στην ύπαιθρο, οφείλεται μάλλον περισσότερο από ότι σε άλλες τέχνες, η εξέλιξη της υφαντικής. Το μοτίβο της 'εκκλησίας' που κυριαρχεί στα υφαντά και στα κεντήματα και το οποίο στην πορεία, μετά το 1960, μέσα από τις γραφιστικές επεξεργασίες των εταιρειών 'Πεταλούδα' και 'DMC', εδραιώθηκε ως κρητικό κέντημα, δεν είναι άλλο από τη σμίκρυνση του κεντρικού σχεδίου στο χαλί προσευχής των μωαμεθανών και ακριβέστερα, όπως αυτό εμφανίζεται στις υφάνσεις την περιοχής Σίβας στην Ανατολία.

Λιθόγλυπτος διάκοσμος με μινωικά, βυζαντινά και μπαρόκ στοιχεία, στην εκκλησία του οικισμού Κεφαλάς Αποκορώνου. (έτος κατασκευής 1912).

Ο ερχομός του εικοστού αιώνα και η Ένωση δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για να εξελιχθούν με γοργό ρυθμό δύο ακόμη χώροι της λαϊκής εκφραστικότητας : η μουσική και οι διακοσμητικές τέχνες στο σύνολό τους. Για την πρώτη, τα μουσικά ακούσματα των Τουρκοκρητικών αστών, οι στρατιωτικές μπάντες των Μεγάλων Δυνάμεων και η εισαγωγή του βιολιού, λειτούργησαν ως ερείσματα για την στοιχειοθέτηση όλου εκείνου του πλούτου ακουσμάτων που προερχόταν από την ύπαιθρο, σε συγκεκριμένους ρυθμούς με τα αντίστοιχα οργανικά σύνολα. Τα 'κρητικά' τραγούδια και οι χοροί μπορεί λοιπόν να έχουν όσες αντιστοιχίες θελήσουμε να βρούμε με τις παράλληλες εκφάνσεις στην αρχαιότητα ή στην Βενετοκρατούμενη Ανατολή, όμως είναι πλέον αποδεδειγμένο ότι η μεγαλύτερη εξέλιξή τους οφείλεται όχι τόσο στο γεγονός της Ένωσης αυτό καθ'εαυτό, αλλά στην συνολική δυναμική που αναπτύχθηκε παράλληλα με το πνεύμα της νεωτερικότητας.

Τοιχογραφία σε εξώστη στον οικισμό Μουρτζανά Μυλοποτάμου, (δεκαετία 1950).

Στις απαρχές των μοντέρνων καιρών, πρώτος ο Ιταλός αρχαιολόγος Federico Halbherr ανακαλύπτει την επιγραφή με τους νόμους στην Γόρτυνα και ο πολυσχιδής βρετανός sir Arthur Evans την Κνωσό. Μέσα σε λίγα χρόνια, ο λόφος της Κεφάλας αναδεικνύεται σε ατέρμονη πηγή αρχιτεκτονικών μορφών, διακοσμητικών μοτίβων και χρωμάτων. Επανασχεδιασμένα ανάλογα με τις τεχνικές ιδιοτροπίες υλικών και επεξεργασιών, αυτά τα νέα στοιχεία έρχονται να σταθούν κοντά στα δεδομένα ως παραδοσιακά, συνεργαζόμενα στην προώθηση ενός ενιαίου λεξιλογίου για την δόμηση της απαραίτητης εκείνης παράδοσης που θα μπορούσε να κάνει την διαφορά, σε σχέση με τις άλλες ελληνικές περιφέρειες.

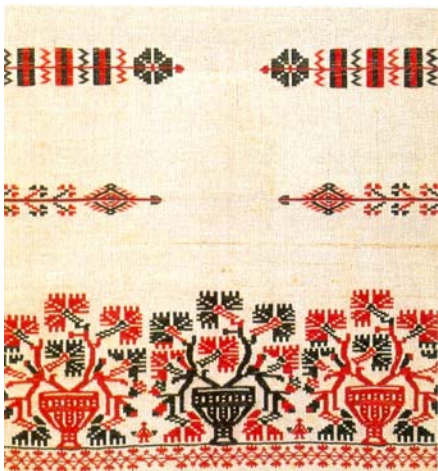
Η προέλευση των γνωστών μας σχημάτων, χρωμάτων και συνδυασμών, στην περίπτωση της Κρήτης, είναι μεταξύ τους ετερόκλητα, όπως παραλαμβάνονται σχεδόν πάντα από ένα λεξιλόγιο μιας ολοκληρωμένης και λόγιας καλλιτεχνικής έκφρασης. Το είδαμε στην Βενετοκρατία και το συναντάμε ξανά στον εικοστό αιώνα. Στον κόσμο του λαϊκού τεχνίτη τέτοιες μεταναστεύσεις στοιχείων πολύ εύκολα εκπίπτουν στο επίπεδο της λαϊκής εκφραστικότητας, αφομοιώνονται, γίνονται κουλτούρα των πολλών, αποκλεισμένα από το αρχικό τους πλαίσιο αναφοράς, περισσότερο εύπεπτα και διαθέσιμα για πολλαπλές χρήσεις.

Στην διάρκεια των εκατόν χρόνων από την Ένωση, η προσπάθεια σχεδιασμού μια για πάντα αυτής της λαϊκής κουλτούρας, ανομολόγητη επίσημα, υπάρχει πάντα ως διάθεση τόσο στους λόγιους κύκλους, όσο και στους απλούς ανθρώπους της Κρήτης. Από τα παραπάνω αντιλαμβανόμαστε ότι όλη αυτή την χρονική περίοδο, ενώ δεν υπάρχουν οι γενεσιουργικές δυνάμεις στην αγνή τους μορφή, προκειμένου να μιλάμε για παραδοσιακή τέχνη, ωστόσο η θεματολογία της παράδοσης μέσα από την χειροτεχνία και την μουσική βρίσκει νέους χώρους για να εκφράσει τις συγκινήσεις του λαού, σε μια δράση συγχρονική με εκείνη των κινημάτων του μοντέρνου. Εδώ θα μπορούσαμε να ακολουθήσουμε δύο διαφορετικές οδούς στην συνέχεια των σκέψεών μας.

Από την μία θα μπορούσαμε να πούμε ότι τέτοια ανασκόπηση των μηνυμάτων του παρελθόντος, ώστε να τοποθετηθούν σε ενιαίο κάρναβο αναφοράς είναι χαρακτηριστικό της νεωτερικότητας. Ειδικά όταν τώρα πλέον τα χειροτεχνήματα προτείνονται ως προϊόντα βιοτεχνικής παραγωγής σε σειρά, αποκόπτονται από το φυσικό τους περιβάλλον, μεταβάλλονται σε αντικείμενα

προς θέαση, ή καλύτερα, σε αναμνηστικά. Άλλος χαρακτήρας που υποστηρίζει αυτή την θέση μας είναι η ύπαρξη πρωταγωνιστών. Η Φλωρεντίνη Καλούτση και η Ιφιγένεια Καστρινογιάννη στην υφαντική, οι Κώστας Μουντάκης και Θανάσης Σκορδαλός στην λύρα, ο Γρυλιός στην ξυλογλυπτική, ο Σταύρος Βενέρης στο έπιπλο, αποδίδουν έργα παραδοσιακά, όμως υπογεγραμμένα.

Από την άλλη, η σχεδόν πιεστική ανάγκη να δημιουργηθεί αυτή η έντονη διαφορά μέσα από την τοπική καλλιτεχνική παραγωγή και ενώ η ίδια η κοινωνία έζησε όλες τις φάσεις των μεταβολών του εικοστού αιώνα, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι στο σύνολό τους, αυτές είναι εκφάνσεις μόνον νοσταλγίας, που συνεχίζουν να πιστοποιούν την τελειωτική παρακμή του 'παραδοσιακού'. Μετά την δικτατορία, η πολιτικοποίηση αυτής της παράδοσης και λίγο αργότερα η ίδρυση πολιτιστικών συλλόγων σε κάθε χωριό, οδήγησαν σε πρώτη φάση στην εξιδανίκευση και βεβαίως στην μουμιοποίησή της, ενώ παράλληλα δρούσε και το ρεύμα εκχυδαϊσμού με τα προϊόντα του οποίου είμαστε σήμερα αναγκασμένοι να κάνουμε κάθε περαιτέρω διαπίστωση, ενδεχομένως και πρόταση μιας αλλιώτικης πορείας.

Επάλληλα γοθικά τόξα στην είσοδο του ναού της Ζωοδόχου Πηγής στον Πρίνο Μυλοποτάμου. τ.2, σ.269, εικ.332

Διάκοσμος πετσέτας, με θέμα βάζο με γαρύφαλλα, από την Συλλογή της κας Θεανώς Μεταξά - Κανακάκη.

Η παρουσία του πρίγκιπα Γεωργίου ως Ύπατου Αρμοστή στην Κρήτη, δημιούργησε ένα ακόμη θέμα στην πλούσια υφαντική τέχνη. Εδώ, χιράμι, υπογεγραμμένο: Χαρίκλεια Φιλιτάκη, 04 Οκτωβρίου 1906, από την Συλλογή της κας Θεανώς Μεταξά - Κανακάκη.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Alsina Iglesias, Jordi, *Ta Kritiká. Viatge per la música de Creta*, Grup de Recerca Histórica i Etnològica Cattelana, Catalunya 2013.

Baud-Bovy, Samuel - Αγιουτάντη, Αγλαΐα - Μαζαράκη, Δέσποينا, *Μουσική καταγραφή στην Κρήτη 1953-1954*, επιμέλεια έκδοσης Λάμπρος Λιάβας, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών - Μουσικό Λαογραφικό Αρχείο Μέλπωσ Μερλιέ, Αθήνα 2006.

Γκράτζιου, Όλγα, *Η Κρήτη στην ύστερη μεσαιωνική εποχή. Η μαρτυρία της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής*, Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2010.

Gerola, Giuseppe, *Monumenti veneti dell'isola di Creta*, Istituto Veneto di Scienze Lettere ed Arti, Venezia, τομ.Ι-1 (1905), τομ.Ι-2 (1906), τομ. ΙΙ (1908), τομ.ΙΙΙ (1917), τομ.ΙV(1932-40).

Ζανόν, Φλάβιο, *Αρχαιολογία, Αρχιτεκτονική και Οριενταλισμός στο έργο του sir Arthur Evans*, διδακτορική διατριβή, Ε.Μ.Π., Δεκέμβριος 2011.

Ζώης, Αντώνης, *Το εκστατικό όραμα*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2008.

Μητσοτάκη, Ζωή, *Φλωρεντίνη Καλούτση και η τέχνη της Κρήτης από τη Μινωική ως τη σύγχρονη εποχή*, Μουσείο Μπενάκη,, Αθήνα 1999.

Tsougarakis, Dimitris, *Byzantine Crete: From the 5th Century to the venetian Conquest*, Historical Publication Sf.D.Basilopoulos, Athens 1988.

Φιλιππίδης, Δημήτρης, *Διακοσμητικές Τέχνες. Τρεις αιώνες τέχνης στην ελληνική αρχιτεκτονική*, εκ.Μέλισσα, Αθήνα 1998.

Χανιώτης, Άγγελος, (επιμέλεια) *Έργα και Ημέρες στην Κρήτη. Από την Προϊστορία στο Μεσοπόλεμο*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2000.